

KOŚCIÓŁ DUCHA ŚWIĘTEGO W STARGARDZIE SZCZECIŃSKIM CZ. 3.: ZABYTEK I WARTOŚCI¹

CHURCH OF THE HOLY SPIRIT IN STARGARD SZCZECIŃSKI PART 3: MONUMENT AND VALUES

Halina Rutyna

dr inż. arch.

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
Wydział Budownictwa i Architektury
Zakład Teorii Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

STRESZCZENIE

Neogotycki kościół Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim został wzniesiony 135 lat temu, a na przestrzeni jego istnienia budynek nie przeszedł żadnych gruntownych remontów. Gruntowne badanie obiektu nastąpiło na przełomie 2008 i 2009 roku w ramach przygotowania do kapitalnego remontu konserwatorskiego wieży i dachu nad korpusem.

Słowa kluczowe: neogotyki, architektura sakralna, historia Pomorza Zachodniego.

ABSTRACT

The neo-Gothic church of the Holy Spirit in Stargard was built 135 years ago, and over the building of its existence has not passed any renovations.. The main study of this property was at the turn of 2008 and 2009 to prepare for overhaul of restoration of the tower and the roof of the housing.

Keywords: Neo-Gothic, church architecture, the history of Western Pomerania.

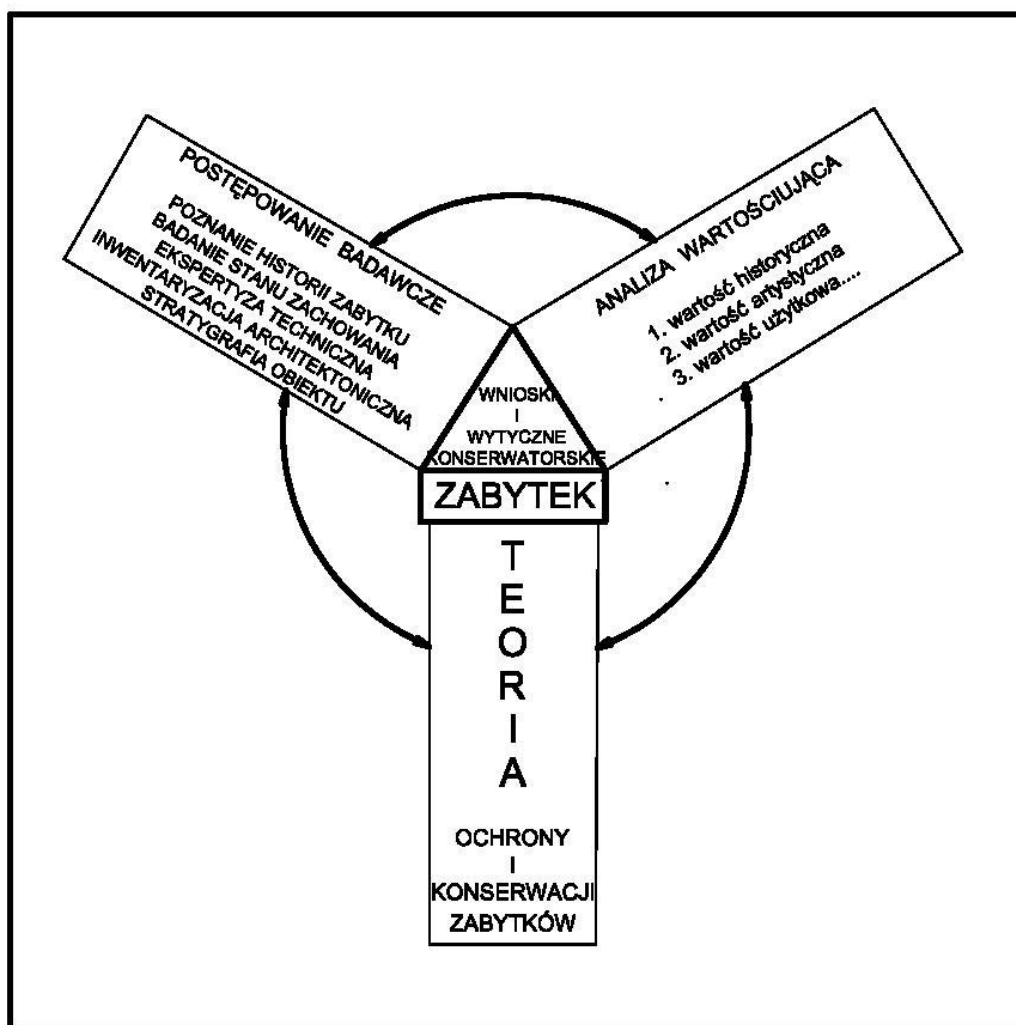
---

¹ Jest to kolejna część pracy badawczej; pierwsza znajduje się w PiF nr 16, a druga w PiF nr 17

Wartościowanie zachowanego zabytku stanowi główną zasadę konserwatorską i jest „kluczem” dla sformułowania wniosków i wytycznych konserwatorskich oraz przyjęcia ostatecznego programu prac konserwatorskich dla wybranego, indywidualnego obiektu.

PODSTAWY DO SFORMUŁOWANIA WNIOSKÓW I WYTYCZNYCH KONSERWATORSKICH

Szczegółowa wiedza o zabytku i wyniki analizy ustalającej ilość i jakość jego wartości oraz zalecenia, wynikające ze współczesnej teorii ochrony i konserwacji zabytków stanowią podstawę do podjęcia stawianych celów. Schemat tych działań przedstawia ryc. 1.

Ryc. 1. Schemat przedstawiający podstawy do formułowania wniosków i wytycznych konserwatorskich. Źródło: Diagram showing the basis for conclusions and conservation of guidelines. Source: chard H. Rutyna, 2012

System wartości obiektów zabytkowych w rozwoju teorii konserwacji jako pierwszy opracował A. Riegl, a następnie zmodyfikował go W. Frodl² [2]. Dla pełnego obrazu zagadnienia warto przypomnieć w skrócie system wartości, odsyłając jednocześnie bada-

² [2] Frodl W.: *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*, (w tłum.) M. Arszyńskiego, Warszawa 1966

cza do dzieła Frodla. Zawarty w nim katalog wartości dzieli się na trzy podstawowe grupy: wartość historyczną, wartość artystyczną i wartość użytkową.

Mając na uwadze zaprezentowany, modelowy przykład wartościowania i przebytą wcześniejszą „drogę” rozpoznania obiektu, można przystąpić do szczegółowej analizy ustalającej wartość wybranego zabytku, w tym przypadku neogotyckiego kościoła Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim, w zakresie tych trzech grup wartości. Analiza wartościująca prowadzi do oceny, zarówno całości jego architektury wraz z otoczeniem, jak i jej fragmentów, by można ustalić podstawę działań konserwatorskich, i właśnie ta ocena powinna o nich decydować.

Wartość historyczna przejawia się w charakterze dokumentalnym, stąd konieczność zachowania zabytku w formie autentyku, jako dokumentu, który posiada:

- *wartość naukową*, bo może być przedmiotem badań na polu określonej dziedziny nauki i
- *wartość emocjonalną*. Każdy zabytek wywołuje określone bodźce i rozwija świadomość historyczną, a przez to staje się ważnym źródłem kulturowej tradycji.

Wartość historyczna łączy w sobie:

- *emocjonalne oddziaływanie*, wywoływane jest przez ślady starości; niekiedy bywa określane jako cecha „dawności”, która przez patynę lub skorodowanie (czyli rozkład) powierzchni może stworzyć dodatkową wartość artystyczną, która niejednokrotnie jest zagrożona przez zabiegi restauratorskie;
- *historyczno-emocjonalną wartość zabytku*, która może przyjąć charakter symbolu.

Wartość naukową stargardzkiego zabytku podkreśla sam fakt podjęcia naukowego zadania, co uwypukla, iż może być on przedmiotem badań na polu określonych dyscyplin nauki [5]³.

Na wstępie analizy ustalono, iż wybrany zabytek nie posiada wielu nawarstwień historycznych. Będąc czytelnym dokumentem okresu powstania – końca XIX wieku – występuje w nim tak naprawdę jedna i najistotniejsza, najbardziej wartościowa, a zarazem oryginalna warstwa stylistyki neogotyckiej. II wojnę światową kościół przetrwał w niezniszczonym stanie, bez ingerencji w strukturę obiektu. W latach 1945-1980 w kościele nie prowadzono żadnych poważnych prac budowlanych, czyli jednocześnie nie zaingerowano ani w warstwy historyczną, artystyczną, ani w użytkową obiektu. Jedyną zmianą to dostosowanie do nowego rytu liturgicznego – rzymskokatolickiego, ale w wydaniu przedsoborowym. W latach 1980-1982 odnotowano jedyną poważną ingerencję budowlaną, dotyczącą renowacji wnętrza, a polegającą na pomalowaniu ścian, ławek i wymianie głównych świeczników. W 2008 roku przeprowadzono doraźną naprawę i prace zabezpieczające fragmenty ścian zewnętrznych dolnych partii całego kościoła. Podczas ww. prac rozpoznano zły stan techniczny całego obiektu. Dopiero w kwietniu 2009 roku, czyli 64 lata po przejęciu obiektu przez Kościół katolicki, rozpoczęto przygotowanie poważnej dokumentacji konserwatorskiej, by we wrześniu 2010 roku podjąć pierwszy etap kapitalnego remontu zabytku.

Współczesne *emocjonalne oddziaływanie* zabytku przejawia się także w tym, iż od lat 90. XX wieku wielu nowożeńców właśnie w tym sakralnym wnętrzu pragnie przeżyć swoje zaślubiny, gdyż emocjonalne oddziaływanie zabytkowej atmosfery, w dużym stopniu wywołane przez ślady zadbanej i zarazem urokliwej starości oraz kameralne wnętrze „z klimatem” dobrze służy tak odświeżonej atmosferze. Należy wnieść staranie, by dalsze konserwacja i restauracja kościoła nie naruszyły albo nie wprowadziły dysonansu w wyglądzie zabytku, który wszedł już do miejscowej tradycji kulturalnej, a warto zauważyć, iż do odczuwalnych zjawisk emocjonalnych należy utrwalony wygląd wnętrza budowli.

³ [5] Rymaszewski B.: *Polska Ochrona Zabytków*, Warszawa 2005

Badając warstwę *wartości historyczno-emocjonalnej* należy stwierdzić, iż kościół Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim jest ważnym *symbolem miasta*. Posiada on drugą, co do wysokości dominantę wysokościową, czytelną w panoramie miejscowego krajobrazu. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, iż nastąpiła pewna, znacząca zmiana w zakresie wartości historycznej, dotyczącej *świadomości historycznej*, bazującej na powojennej sytuacji politycznej [4]⁴. Decyzje rządowe po otrzymaniu przez Polskę tzw. Ziem Odzyskanych zanegowały odbudowę miast i zabytków na tych terenach, w tym także jakąkolwiek przebudowę tego obiektu. Niemiecka spuścizna kulturowa uznawana była jako nie własna i w jakimś sensie też niechciana, o którą należy dbać „o tyle, o ile”, tak by się nie rozsyłała, by można z niej korzystać, ale bez zbytniej opieki. Na pewno nie poświęcono jej takiej troski, jaka pojawiła się w okresie powojennym podczas odbudowy Warszawy, czy też przy zabytkach Krakowa i innych miast, znajdujących się na „prawdziwych” ziemiach polskich. Po latach „rany” te zostały nieco zaleczone, ale dopiero trzecie pokolenie Polaków, które urodziło się na zachodnich ziemiach powojennego terytorium Polski i od 2004 roku jest pewne swej pełnej przynależności od Unii Europejskiej, zdecydowało o większej przychylności i emocjonalnym przyjęciu zachodniopomorskiego dziedzictwa jako własnego.

Obok wartości historycznej wybrany zabytek architektury posiada ponadto wartość artystyczną.

Wartość artystyczna, to:

- *Wartość historyczno-artystyczna*, która posiada charakter dokumentalny, ważny dla historii sztuki, jako świadectwo działalności artysty, przemian stylistycznych, problematyki ikonograficznej, technicznej itp. Aby dzieło sztuki mogło być badane, musi istnieć w stanie oryginalnym, nie zniekształconym, np. przez niewłaściwe prowadzenie konserwacji, która w konsekwencji podjętych działań może doprowadzić do utraty wartości naukowej (czyli dokumentalnej).
- *Jakość artystyczna*, o której decyduje jakość kompozycji i zastosowanych form oraz barw. W zasadzie każdy zabytek sztuki ją posiada, lecz w różnej mierze. Może się zdarzyć, iż dzieła późniejsze będą pod tym względem bardziej wartościowe od dzieł starszych. Im wyższa jakość artystyczna⁵, tym większa potrzeba zachowania szczególnej ostrożności przy stosowaniu nowych materiałów i metod w trakcie prac konserwatorskich.
- *Oddziaływanie artystyczne* wynika z samej istoty przedmiotu i jest zależne od „*zwartości i integralności wrażenia artystycznego*”. Gdy dzieło sztuki jest niekompletne, to zmniejsza się jego oddziaływanie artystyczne. Natomiast, gdy restaurator będzie dążył do odtworzenia zwartości wrażenia artystycznego, to może popaść w „konflikt” z postulatem zachowania dokumentalnego charakteru dzieła sztuki. Oddziaływanie artystyczne jest też zależne od „*malowniczości zabytku*”. Może się okazać, iż zabytek nie posiada ani wartości historycznej, ani artystycznej, lecz jego wartość polega jedynie na malowniczości.

Analiza *wartości historyczno-artystycznej* doprowadza do przyszłą wizji dzieła architektury jako całości i w ramach tej decyzji powinno nastąpić rozważne poszanowanie powojennych nawarstwień, szczególnie widoczne w aranżacji wnętrza. Należy tutaj zastosować podejście selektywne, ponieważ społeczność parafialna, przejawiająca brak uświadamienia o wartościach historycznych i estetycznych własnej świątyni, przez ostatnie dziesiątki lat kupowała sprzęty, obrazy a nawet „świętki” bez porozumienia z konserwatorem zabytków. Zazwyczaj takie „zakupy” i „darowizny” bywają kiczowate, a teraz

⁴ [4] Rymaszewski B.: *Klucze Ochrony Zabytków w Polsce*, Warszawa 1992

⁵ Trudno do końca zgodzić się z W. Frodlem [1], iż istnieje metoda obiektywnej oceny wartości artystycznych. Bowiem ocena ta jest bardzo trudna i wymaga nie tylko dużej wiedzy z zakresu historii sztuki i architektury, ale przede wszystkim wyrobienia i wyczucia artystycznego.

trudno się pozbyć tych „dzieł” o złym smaku, ale trzeba to uczynić w ramach konserwatorskiego „puryzmu”, by nadal nie zaśmiecały świątyni.

Cecha *zwartości i integralności wrażenia artystycznego* jest w tym obiekcie znacząca, gdyż dzieło neogotyckiej sztuki architektonicznej jest kompletne, przez co zwiększa się jego oddziaływanie artystyczne. Cechy stylistyki artystycznej to najbardziej oczywiste elementy wybranego dzieła architektury i one w pierwszym rzędzie kwalifikują je do uznania za zabytek i podjęcie w nim prac konserwatorskich. Mamy tu do czynienia z przypadkiem budowli jednorodnej i nieprzekształconej, a więc niesprawiającej zbytnich kłopotów. Zasadniczo nie występują w tym przypadku szczególne problemy, jakie mają miejsce przy dziełach znacznie nawarstwionych. Wtedy już na etapie koncepcji należy brać pod uwagę „kryterium kompletności”, ustalić czy poprawnie będzie pokazać późniejszą formę zabytku, ale kompletną, w której muszą nastąpić pewne uzupełnienia, tak by nie wystąpiło zachwianie jego kompozycji architektonicznej. Innym problemem związanym z kryterium kompletności kompozycji jest powiązanie formy zewnętrznej z przestrzennym układem wewnętrznym.

Należy także w tym miejscu podkreślić cechę *malowniczości zabytku*, która obok istnienia wartości historycznej i artystycznej stanowi niezależną wartość. Wybrany zabytek architektury, w swoim wystroju nabrałby jeszcze większej „starodawnej” malowniczości, gdyby udało się przywrócić kandelabry, widoczne na przedwojennej rycinie 18 a (patrz: PiF nr 16, s. 603), przedstawiającej okna w prezbiterium i jeden z zabytkowych świeczników, które po wojnie zostały przeniesione do granitowego, XIII-wiecznego kościoła pw. św. Maksymiliana Kolbego we wsi Krąpiel, położonej koło Stargardu Szczecińskiego⁶.

Wartość użytkowa

Zabytek architektury, niezależnie od omówionych powyżej wartości, uznawanych za duchowe, posiada także (a może przede wszystkim) wartości użytkowe. Frodl uważa, że im ta wartość jest większa, tym łatwiej utrzymać zabytek. Dalej stwierdza m.in.: „Wartość użytkowa zabytku zależy, więc w znacznej mierze od tego, czy z technicznego i eksploatacyjnego punktu widzenia odpowiada on nowoczesnym wymaganiom i czy jest „funkcjonalny” [2] ⁷. Układ przestrzenno-funkcjonalny jest wynikiem programu użytkowego, jaki przyjęto dla danego budynku w momencie jego powstania lub kolejnych przekształceń, a z reguły układ przestrzenny jest charakterystyczny dla danego typu budowli, w danym okresie historycznym. Mamy tu do czynienia z układem jednoprzestrzennej świątyni, odczytywanej, jako trójnawowa bazylika. Takie założenie jest nadal aktualne pod względem użytkowego wykorzystania, choć współczesne wytyczne liturgiczne „promują” rozwiązania jednoprzestrzenne ⁸. Punktem wyjścia było rozpoznanie cech charakterystycznych danego układu przestrzenno-funkcjonalnego i wytypowanie elementów o mniejszej wartości lub tej wartości pozbawione. Wartościowanie zabytku stanowi główną cechę uwarunkowań wewnętrznych architektury. Pozostałe cechy przedstawiają się następująco.

POZOSTAŁE CECHY UWARUNKOWAŃ WEWNĘTRZNYCH [8] ⁹

Uwarunkowania wewnętrzne wynikają z samej istoty zabytku architektury. Ważne, aby je umieć rozpoznać i właściwie odczytać [7] ¹⁰. Może to nastąpić jedynie poprzez wszech-

⁶ Autorka pracy przypuszcza, iż motywem towarzyszącym decyzji przeniesienia świeczników była nie racja znalezienia sposobu ich uratowania, ale racja uznaniowa, że te oryginalne są mniej wartościowe, niż te nowo zakupione przez ówczesnego proboszcza w 1983

⁷ [2] Frodl W., *Pojęcia i kryteria...*, s. 50

⁸ *Dokument duszpastersko-liturgiczny Episkopatu Polski* (1966-93), oprac.: ks. Cz. Krakowiak, ks. L. Adamowicz, Lublin 1994, s. 301-348

⁹ [8] Tajchman J.: *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowej budowl*, maszynopis, Toruń 2009, s.17

¹⁰ [7] Tajchman J.: *Czynniki warunkujące i kształtujące ochronę i konserwację zabytków architektury*, [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszczyński Septuagenario dedicata*, (red.): M. Woźniak., Toruń 1999, s. 363

stronne poznanie danego dzieła architektury, które czeka na konserwację. Oddziaływanie tych uwarunkowań powinno odbywać się zawsze poprzez ich wartościowanie. Należy podkreślić, iż uwarunkowania wewnętrzne pełnią pozytywną rolę w oddziaływaniu na program i prace konserwatorskie. Oto ich krótka charakterystyka.

1. Historia ogólna i budowlana zabytku, czyli jego przekształcenia

Badany zabytek posiada określone miejsce w fazie rozwoju myśli architektonicznej jasno określonego typu pomorskiej architektury neogotyckiej, w wyraźny sposób decydującej o jego wartości, co zostało sprecyzowane w pierwszej części artykułu (por.: PiF 16, s. 590).

2. Forma architektoniczna, czyli kompozycja bryły i wystrój wnętrza

Jak nie zawsze właściwie spostrzegany jest układ przestrzenny zabytku architektury neogotyckiej (dla tych, którzy uznają je za formy odtwórcze i naśladownicze), tak z reguły jego wystrój oraz rzadziej kompozycja bywają doceniane nawet przez tych, którym zabytki często „przeszkadzają” (por.: PiF 16, s. 593).

3. Układ przestrzenno-funkcjonalny

Układ ten, jako wynik programu użytkowego został oceniony w opisie układu przestrzennego i badaniu spełnienia współczesnych wymagań liturgicznych.

4. Konstrukcja, wykorzystany materiał, struktura i technika wykonania

Zachodniopomorski neogotyk - wzorowany na pomorskim, czerwonym gotyku - preferował czerwoną cegłę, jako najbardziej charakterystyczne rozwiązania materiałowe i techniczne dla tego regionu. Neogotycka cegła produkowana na terenie Pomorza Zachodniego była nieco większa niż współczesna, dodatkowo mechanicznie już, nie jak w średniowieczu ręcznie, wyrabiano architektoniczne detale – ceramiczne i betonowe kształtki, dla zwiększenia plastycznego wyrazu formy architektonicznej. Rozeznanie tej techniki ma pierwszorzędne znaczenie dla chronienia i zachowania historycznych rozwiązań technicznych, które są już zabytkowymi, a także dla koniecznych powtórzeń dawnych technik w trakcie prac restauracyjnych. Z tym związana jest wiedza, np. zawarta w tradycyjnych technikach murarskich, która stała się niezbędna zarówno przy analizie stanu zachowania zabytku, jak i przy projektowaniu, a także będzie potrzebna przy jego restauracji. Na przykład inaczej sprawa wygląda przy budowaniu kamiennych fundamentów wczoraj i dziś, a w tym przypadku konserwacji fundamentów stargardzkiego kościoła należy powrócić do dawnych rozwiązań technicznych, tym bardziej, że nie zawsze powinno łączyć się nowe rozwiązania techniczne ze starymi. Te ostatnie mogą zostać zdegradowane bądź wręcz zniszczone (np. takie zagrożenie istnieje przy położeniu pionowej bitumicznej hydroizolacji lub płyt z polistyrenu ekstrudowanego - w skrócie XPS). Wymaga to dużej odpowiedzialności w realizacji decyzji doboru materiałów i sztuki budowlanej¹¹.

5. Indywidualny charakter i stylistyka budowli

Każdy zabytek jest niepowtarzalny, także kościół Świętego Ducha w Stargardzie należy za taki uznać. Stąd obowiązuje indywidualne podejście do tego dzieła, poznanie jego specyfiki i zastosowanie jednostkowych opracowań, aby potem podczas konserwatorskiej realizacji nie generalizować i nie stosować typowych rozwiązań w tym indywidualnym przypadku.

6. Zachowana autentyczna substancja

O oryginalnym dziele świadczy jego zachowana autentyczna substancja, która jednocześnie posiada wartość dokumentu. Niestety, materiały z różnych przyczyn ulegają degradacji, a w konsekwencji całkowitemu zniszczeniu. Główny problem konserwacji polega na

¹¹ Próbę podejmowania się prac konserwatorsko-restauratorskich bez znajomości historycznych technik budowlanych, bez rozeznania dawnych rozwiązań można porównać do lekarza leczącego chorych bez znajomości anatomii człowieka.

opóźnianiu procesów niszczących i jak najdłuższym zachowaniu autentycznej substancji i ograniczeniu do minimum koniecznych wymian. Każdy człowiek obcując z zabytkiem chciałby przeżyć kontakt z autentykiem, a nie z kopią. Stanowisko to, zajmowane zazwyczaj do malarstwa, niestety nie jest częste w przypadku architektury.

7. Poziom wykonania – standard

Indywidualny sposób rozwiązania kompozycji architektonicznych i plastycznych jest jeszcze pogłębiony przez indywidualny poziom wykonania, a potem także i utrzymywania zabytku. Ten poziom standardu może być różny dla różnych typów budowli. Podobne różnice mogą występować w poszczególnych pomieszczeniach zabytkowego kościoła, inny standard przysługuje prezbiterium, a inny zakrystii czy pomieszczeniu gospodarczemu, dlatego posadzki będą utrzymane na wysokim poziomie wykończenia, charakterystycznym dla wnętrz monumentalnych, a pomieszczenia pomocnicze otrzymają skromniejsze wyprawy. Utrzymanie charakteru standardu obowiązuje także w czasie prac konserwatorsko-restauratorskich. Problem standardu związany jest także z zachowaniem autentycznej substancji.

8. „Klimat” miejsca – *genius loci*

Poza dotychczas wymienionymi cechami, większość zabytków posiada specyficzny charakter, który można by nazwać „klimatem”, duchem miejsca (łac.: *genius loci*). Decyduje o nim między innymi także patyna, jako wynik starzenia się materiałów. Zbyt odnawiająca konserwacja może doprowadzić do usunięcia patyny, a tym samym pozbawić wybrany zabytek jego wartości dawności. W odniesieniu do tej świątyni można by powiedzieć, iż cechuje go specyficzny klimat, polegający na oryginalności wyposażenia i dzieł sztuki z jednej epoki, co tworzy harmonijną całość. Prowadząc prace konserwatorskie nie wolno tego klimatu zatracić. W tym przypadku pojęta reorganizacja wnętrza dla wprowadzenia liturgii posoborowej nie doprowadziła do zatracenia charakterystycznej specyfiki tej świątyni, a także nie przyczyniła się do zniszczenia poszczególnych zabytków.

Poza wnętrzem świątyni o „klimacie” możemy mówić także w odniesieniu do wnętrz urbanistycznych, a więc ulic i placów, gdzie fasady, stanowiące ściany zewnętrznego wnętrza, a pochodzące z różnych epok, tworzą specyficzną całość. Niestety, współczesne wnętrza urbanistyczne przedkościelnego placu zostało zdegradowane do rozwiązania „komunikacyjnej wyspy” i stanowi przestrzeń bez „klimatu”. Przedwojenna pocztówka (por.: PiF 16, s. 592) wskazuje na umniejszenie roli współczesnego Placu Świętego Ducha, pomimo tego, że sąsiednie, historyczne budynki w większości przetrwały wojnę i utrzymane są w charakterze zespołu. Powojenne, nierozważne decyzje zarządu drogownictwa w obrębie sąsiednich ulic zniszczyły specyficzny „klimat”, o czym można przekonać się po przeprowadzonych „kompleksowych” pracach rewaloryzacyjnych dotyczących wybranego zabytku.

9. Kondycja fizyczna, czyli techniczny stan zachowania zabytku, jego detali i wystroju

Podjęte w 2009 roku architektoniczne analizy, inwentaryzacja całości kościoła i jego detali [6]¹² oraz odkrywki oraz ekspertyza konstrukcyjna, wykonywana przez inżyniera budownictwa – konstruktora inż. M. M. Kudybę [1]¹³, posiadającego duże doświadczenie w ratowaniu zabytków – dały podstawy do dobrego jej wykonania. Inżynier - po wnikliwym zapoznaniu się z jego historią i nieznacznymi przekształceniami budowlanymi oraz jego zabytkowymi wartości - dokonał oceny stanu zachowania zabytkowego dzieła architekту-

¹² [6] *Szczegółowa inwentaryzacja architektoniczna wieży kościoła i uproszczona inwentaryzacja korpusu kościoła rzymskokatolickiego pw. Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim przy Placu Świętego Ducha 2* wykonana przez „Art-Dom” Studio Galeria dr inż. arch. Haliny Rutyny PHU z siedzibą w Szczecinie, ul. Herbowa 16/2, Szczecin, kwiecień 2009

¹³ [1] *Ekspertyza stanu technicznego wieży kościoła pw. Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim* wykonana przez mgr inż. M.M. Kudybę mgr inż. M. Sypka, firmę „Fornesis” z siedzibą w Stargardzie Szczecińskim, ul. Piłsudskiego 52B, Stargard Szczeciński, czerwiec 2009

ry. Należy zaznaczyć, że poznane i „wyartykułowane” wartości zdecydowały o jego dalszym losie. Stan techniczny, w dalszej kolejności działań specjalistów, będzie stanowił o zakresie wybranych metod zabezpieczenia i rodzajach wzmocnień. Górną część wieży jako najbardziej zniszczoną część zabytku, ale o dużej wartości zespół konserwatorów będzie starał się uratować nawet za cenę wielkich nakładów finansowych.

WNIOSKI I WYTYCZNE KONSERWATORSKIE DLA KOŚCIOŁA ŚWIĘTEGO DUCHA W STARGARDZIE SZCZECIŃSKIM

Każda budowla, zwłaszcza dawna, wymaga stałej opieki i ustawicznego doglądania stanu zachowania całości i poszczególnych części. W zależności od wyniku analizy wartościującej, końcowe wnioski i wytyczne konserwatorskie można zgrupować w trzech blokach postulatów, dotyczących [6]¹⁴:

- Ogólnej koncepcji konserwatorskiej.
- Wytycznych do układu funkcjonalno-przestrzennego, a w tym wskazując:
  - elementy układu do bezwzględного zachowania,
  - elementy układu, w których dopuszcza się pewną, minimalną ingerencję,
  - elementy układu, które można przebudować częściowo lub w całości.
- Wytycznych do pozostałych elementów zabytku (np. otoczenie, wystrój i plastyka wnętrza, detale, materiały, kolorystyka itp.):
  - elementy układu do bezwzględного zachowania,
  - elementy układu do uzupełnienia lub odtworzenia,
  - elementy układu, które można przebudować częściowo lub w całości.

Najpilniejszymi postulatami konserwatorskimi dla kościoła Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim, z punktu widzenia Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, wpisanymi na „białą kartę ewidencji zabytków” [3]¹⁵, jest naprawa pokrycia dachu przy wieży oraz naprawa tynkowanego lica blend na elewacjach. Ponadto, znajdujemy tam dopisek:

„Z kościoła nie należy usuwać już żadnych elementów wystroju z końca XIX i początku XX wieku”.

Ogólna koncepcja konserwatorska, przyjęta przez autorkę, pracy zakłada jak najmniejszą ingerencję w formę i program użytkowy zabytku. Zakres remontu opisywanego kościoła w ramach troski o stan obiektu powinien obejmować:

- Remont kamiennego cokołu.
- Wykonanie izolacji poziomych. Niewskazane jest wykonanie izolacji pionowych (w rozumieniu współczesnych rozwiązań), a raczej należy wykazać się jak największym staraniem w przywróceniu pierwotnych rozwiązań.
- Usunięcie cementowych łatek i wtórnych spoin z lica muru kościoła oraz uzupełnienie brakujących spoin zaprawą podobną do oryginalnej.
- Usunięcie pęknięć muru i luźnych cegieł.
- Rekonstrukcja licowych cegieł i dekoracyjnych kształtek.
- Usunięcie zdegradowanego tynku z blend i zastąpienie go tynkiem renowacyjnym (zgodnie z postulatami WZK).
- Wykonanie drenażu odprowadzającego wodę opadową z usunięciem wszystkich poziomych wylewek cementowych i opaski betonowej.

¹⁴ [6] Teichman, *Metoda...*, s. 31-32

¹⁵ [3] *Karta ewidencyjna zabytku*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, PP.PKZ O. Szczecin, opracowana przez K. Kalitę Skwirzyńską, Szczecin 1984

- Impregnacja i konserwacja wszystkich elementów konstrukcyjnych więźby dachowej i stropu kościoła.
- Wymiana pokrycia dachowego (zgodnie z postulatem WZK).
- Wymiana opierzenia i orynnowania kaplic przywieżowych.
- Modernizacja instalacji odgromowej.
- Naprawa ceramicznego pokrycia wieży (zgodnie z postulatem WZK).

Wszystkie wyżej wymienione czynności wymagają wykonania projektu budowlano-konserwatorskiego, zatwierdzonego przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków i wydania decyzji na roboty budowlane w pierwotnych obiekcie.

CHURCH OF THE HOLY SPIRIT IN STARGARD SZCZECINSKI

Part 3: Monuments and values¹⁶

Valuing a preserved monument is the main principle of conservation and a "key" to formulate conclusions and guidelines for conservation and adoption of the final program for the selected of conservation works, an individual object. Valuing preserved monument is the main principle of conservation and is the "key" for formulate conclusions and conservation guidelines and the adoption of the final program for the selected maintenance work, an individual object

Base conclusions and conservation of guidelines

Detailed knowledge of the monument and the results of the analysis for retaining the quantity and quality of its value and recommendations result from the modern theory of protection and conservation, are the basis for the objective pursued. Fig.1 shows these activities.

The value of historic buildings at the development of the theory of conservation, was first developed by A. Riegl, and then modified by W. Frodl [2]¹⁷. To complete the picture of the issue it is worth recalling briefly the system of values, researcher simultaneously returning to work of Frodla. Included in the catalog of values are divided into three main groups: the historical value, artistic value and value in use.

Having regard to presented, a model for valuation and a history of previous "path" identify the object, you can proceed to a detailed analysis by retaining value of the selected monuments, including the Neo-Gothic Church of the Holy Spirit in Stargard, the values of these three groups. Evaluation of the analysis leads to an assessment of the total and surrounding architecture, also fragments to be determined based conservation activities, and how this assessment should be decided.

The historical value manifests itself as a documentary and therefore the need to preserve the monument in its original forms, as a document it has:

- *Scientific value* because it can be studied in the a specific area of science
- *Emotional value*. Each monument has certain incentives and developing historical consciousness and thus becomes an important source of cultural traditions.

The historical value combines:

¹⁶ It is another part of the research work, the first is in PiF No. 16, and the second in PiF No 17

¹⁷ [2] W. Frodl: *Definitions and criteria of evaluation monuments* [in translation] M. Arszyński, Warsaw, 1966

- *The emotional impact*, which is caused by traces of old age, sometimes referred to as a feature sometimes "the past", the patina corrosion (decomposition) of the surface can create additional artistic value, which is often compromised by restoration operations;

The historical and emotional value of the monument, which can accept the nature of the symbol.

Scientific value of the monument in Stargard underlines the fact undertake research tasks, underlining that it may be the subject of research in the field of specific scientific disciplines [5]¹⁸.

The preliminary analysis found, selected monument does not have many historical layers. As a readable document creation time - the end of the nineteenth century, it is one and the most important, most valuable, and yet the neo-gothic style of the original layer.

Church survived the Second World War in undamaged condition, without interfering with the structure of the object. During the years 1945-1980 at the church- have not been conducted any construction work. In 1980-1982 has been only one serious building interference on the renovation of the interior, and consisting in the painting of walls, benches and replacing the main candlesticks. Repair was carried out in 2008 and building works, which secured the fragments of external walls. It was only in April 2009, so 64 years after the acquisition of the object by the Catholic Church, started to prepare conservation documentation, in September 2010, was performed the first stage of overhaul of the monument. Present, emotional impact of the monument is also manifested in the fact - since the 90s of the twentieth century, many newlyweds want to get married in this sacral interior, because of the emotional impact of the historic atmosphere, to a large extent caused by traces of neat and at the same time charming old and intimate interior "climate" serves well as festive atmosphere. It should make efforts, continued conservation and restoration of the church did not violate either do not have the dissonance in the appearance of the monument, which has already entered

to the local cultural tradition. In examining the layer of historical and emotional, it should be noted - the Holy Spirit Church in Stargard is a major symbol of the city. It should also be noted, there have been some, a significant change in the historical value, concerning historical consciousness, based on the post-war political situation.[4]¹⁹. Government decisions of Poland after the so-called Recovered Territories disputed the reconstruction of cities and monuments in this area, including any reconstruction of the object. German cultural heritage was recognized as the alien and in a certain sense also unwanted. Certainly not given to her care, which appeared in the post-war period in the reconstruction of Warsaw, or the monuments of Krakow and other cities located in the "real" Polish lands. After many years "wounds" have been somewhat healed, but not until the third generation of Poles, who was born in the western lands of the post-war and since 2004 generation of Poles is certain of their full membership to the European Union. In addition to the historical value of the selected monument also has artistic value.

Artistic value is it:

Historical and artistic value, which has the character of a documentary, which is important for the history of art, as a certificate the activities of the artist, stylistic changes, problems of iconography, technical, etc. For a work of art could be tested, must be in their original condition, not distorted, for example by improper maintenance procedures, which as a consequence of actions taken, can lead to a loss of scientific value (the documentary). *Artistic quality*, which depends on: the quality of the composition, and applied forms and colors. In fact, every monument of art, but at different. May happen that the later works are in this respect more valuable than older works. The higher the quality of the

¹⁸ [5] B. Rymaszewski: *Polish Protection of Monuments*, Warsaw 2005

¹⁹ [4] B. Rymaszewski: *Keys Protection of Monuments in Poland*, Warsaw 1992

art²⁰, the greater the need special care in the application of new materials and methods in the course of conservation work.

The impact of arts from the very being the subject and is dependent on the "compactness and integrity of the artistic experience." "When a work of art is incomplete, it reduces the impact of art. When restaurateur will try to recreate the artistic impression of compactness, it can fall into the" conflict "with the postulate of a documentary nature of works of art. Artistic interaction is also dependent on the "picturesque monument. It may turn out, the monument does not have a historical or an artistic value, but only a picturesque. Analysis of historical and artistic vision leads to the future work of architecture as a whole and this decision should be cautious respect for the post-war layers, particularly evident in the interior design. It should be applied selective attitude, the community reflect the lack of awareness of the historical and aesthetic values of his own church, over the past decades, buying furniture, paintings and even sculptures of religious themes without consulting conservator. Usually such "shopping" and "donations" are sometimes kitschy, and now it's hard to get rid of these "works of art" , but in the framework of conservation it must be done. Characteristic of compactness and integrity of the artistic experience is significant in this object, because neo-Gothic architectural masterpiece is complete, thereby increasing its artistic impact. Artistic design characteristics are the most obvious elements of the selected works of architecture , they qualify for recognition as a monument. We have here - the case of a homogeneous structure and unconverted. Basically, there are the specific problems which occur with the works of significant layers. Then at the stage of conception should be considered "the criterion of completeness", to determine- is it a necessary-to show the later form of the monument, but the complete. Another problem with the criterion of the completeness of the composition is to link the external form of the system of internal space. It should also emphasized at this point-picturesque characteristic the monument, which is next to the existence of historical and artistic value - an independent value. Selected monument in his design would become even more "old-fashioned" picturesque, had managed to restore candelabrams, shown in Figure 18 pre-war, (see: PiF No. 16, p. 603), representing the window in the chancel and one of the of historic candlesticks, which after the war were transferred to the granite, the thirteenth-century church. St. Maximilian Kolbe in the village Krąpiel, located near Stargard²¹.

The utility value

Monument, regardless of the value discussed above, regarded as the spiritual, has also (and perhaps primarily) the utility value. Frodl believes the higher this value is, the easier it is to maintain a monument. It states inter alia: "the utility value depends on the monument, so to a large extent on whether the technical and operational point of view, it corresponds to modern requirements and that it is functional [2] ²². Spatial and functional system is the result of the application program, which was adopted for the building at the time of its creation or next transformation, and usually a spatial characteristic of the type of building, in a given historical period. We have here is with one spatial arrangement of the temple, is read as a three-nave basilica. That assumption is still valid in terms of utility use, although modern liturgical guidelines are promoting one spatial solution²³. The starting point was to identify the characteristics of the spatio-functional and nominate items of lesser value. The remaining characteristics are follows.

²⁰ You can not agree with W. Frodl [2] that there is an objective method of assessing the value of art. Because this assessment is very difficult and requires not only much knowledge of the history of art and architecture, but also sophistication and artistic sense.

²¹ The author speculates the motive accompanying the transfer decision was not ration candlesticks find a way to rescue them, but the a discretionary ration the original is less valuable than those newly bought by the then parish priest in 1983

²² [2] W. Frodl, *Concepts and criteria* ..., p. 50

²³ *Pastoral and liturgical document of the Polish Episcopate* (1966-1993), ed.: Fr. Thu. Krakowiak, Fr. L. Adamowicz, Lublin 1994, p. 301-348

Other features internal conditions [8]²⁴

Internal factors result from the very nature monument of architecture. It is important to be able to recognize and correctly read [7]²⁵. This can occur only through a comprehensive understanding of the works of architecture, which is waiting for maintenance. It should be noted that internal conditions play a positive role in influencing program and conservation work. Here is a short description of.

1. General history and construction of the monument, its transformation

The tested monument has a definite place in the development phase of architectural thinking, a clearly defined type of Pomeranian Gothic Revival architecture, is clearly crucial its value, as defined in section first of article (PiF 16, p. 590).

2. The architectural form, the composition of the lump and interior decor

Not always well perceived spatial arrangement of the monument is the Gothic Revival architecture (for those who recognize them as forms of reconstructive and imitative), as a rule, its design and composition are often less appreciated even by those monuments which often "disturb" (see: PiF 16, p. 593).

3. Spatial and functional system

This system, as a result of the application program has been evaluated in the description of the spatial and study meet the requirements of modern liturgy.

4. The construction, material used, structure and making techniques

Neo-Gothic West Pomeranian - modeled on the Pomeranian, a red gothic - preferred a red brick, as the most characteristic material solutions and for this region. Neo-Gothic brick produced in Western Pomerania was slightly larger than the modern, now addition mechanically, not like manually in the Middle Ages, was produced architectural details - concrete tiles and fittings, to increase the architectural form of artistic expression. Understanding of this technique is of prime importance to protect and preserve historical technical solutions that are already historic, as well as for the necessary repetition of old techniques during the restoration work.

This is related to knowledge, for example, concluded in traditional bricklaying techniques, which have become indispensable both for the analysis of the conservation status of the monument, as well as the design, and will also be needed for the restoration. For example, the situation is different past and today, and in this case, the conservation of the foundations of the church in Stargard return to old technologies, the more that it should always connect to the new technology with the old. The latter may be degraded or even destroyed (such threat exists at the vertical position of bituminous waterproofing or extruded polystyrene boards - in brief XPS). This requires a high degree of responsibility in the implementation of decisions and the selection of materials building practice²⁶.

5. Individual character and style of the building

Each monument is unique, the Church of the Holy Spirit in Stargard should be regarded as such. Therefore, apply individual approach to the this work, knowledge of the characteristics and use of individual studies to the conservation implement then do not generalize and do not use typical solutions in this individual case.

²⁴ [8] J. Tajchman: *Method of conservation and restoration of the architectural heritage of historic buildings*, typescript, Toruń 2009, p. 17

²⁵ [7] J. Tajchman: *Factors determining and regulating the preservation and conservation of monuments of architecture*, [at] *Architectura et story. Studies Mariano Arszczyński Septuagenario dedicata* (ed.): M. Wozniak., Toruń 1999, p. 363

²⁶ The test take on the work of conservation and restoration without the knowledge of the historical construction techniques, without discernment old solutions can be compared to a doctor treating patients without the knowledge of human anatomy.

6. Maintained authentic substance

The original work provides the maintained authentic substance, which also has the value of the document. Unfortunately, for different reasons materials degrade, and consequently are destroyed. The main problem is the conservation of the destructive process delay as long as possible and maintaining the authentic substance and minimizing the necessary communication. Each person who is communicating with a monument would like to experience contact with the original, not a copy. This position, usually held in painting, unfortunately, is not unusual in the case of architecture.

7. The implementation - standard

Individual ways to solve architectural and artistic composition are even deepened by the individual level of performance, and then also to maintain the monument. This level may have different standards for different types of buildings. Similar differences may exist in different areas of the historic church, the presbytery shall have a different standard, and another vestry and economic space, so the floor will be maintained at a high level of finish, characteristic of the monumental interior. Maintaining the character of the standard is also valid at the time of conservation and restoration work. The problem is related to the standard behavior of authentic material.

8. Atmosphere of the place- *genius loci*

In addition to these characteristics, most of the sites has a specific character, which might be called the "atmosphere", the spirit of the place (Latin: *genius loci*). Decides to among other things, the patina, as a result of the aging of materials. Too renewing conservation can lead to removal of patina and thus deprive him of the selected monument of antiquity. regard to this temple, one could say that it is characterized by specific atmosphere, consisting of original equipment and works of art from one era, creating a harmonious whole. In carrying out conservation work must not lose this atmosphere, in this case understood the reorganization of the interior of the post-conciliar liturgy for the introduction did not lead to the loss of the characteristic specificities of this temple, and not contributed to the destruction of the individual sites.

In addition to the interior of the temple of the "atmosphere" as we say in relation to urban design, so the streets and squares, forming the outer walls of the interior, and from different ages, create a specific unit. Unfortunately, contemporary urban square interior has been relegated to solve "a communication of the island" and a space without the "atmosphere." The pre-war postcard (see: PiF 16, p. 592) points to lessening the role of the Holy Spirit Square today, despite the fact that the neighboring historic buildings in most survived the war and decorated with a band. Postwar, misguided road management decisions within the neighboring streets destroyed specific "atmosphere", which you can see after such "comprehensive" reevaluation of selected works of the monument.

9. Physical condition, the technical condition of the monument, its detail and decoration

Taken in 2009, architectural analysis, inventory of all church and its details [6]²⁷ and the open pit and construction expertise, carried out by a civil engineer - constructor Eng. M. Kudyba [1]²⁸, who has a lot of experience in saving monuments - gave rise to the good of its implementation. Engineer - after due consideration of its history and slight building and its historic value - has assessed conservation status of the historic works of architecture. It should be noted that the known and "articulated" the value decided on his future. Condition, in the following order of operations specialists, will be the range of se-

²⁷ [6] A detailed inventory of the church tower architecture and simplified inventory of the Roman Catholic church body. *Holy Spirit in Stargard Holy Spirit Square 2* by "Art-House" Studio Gallery, dr ing. arch. Halina Rutyna PHU located in Szczecin, Herbowa 16/2 St., Szczecin, April 2009

²⁸ [1] *The study of the technical condition of the tower church. Holy Spirit in Stargard* by mgr ing. M.M. Kudyba mgr ing. M. Sypek, the company "Formesis", located in Stargard, Pilsudski 52B St., Stargard, June 2009

lected methods of protection and types of strengthenings. The top part of the tower as the most damaged part of the monument, but a large team of conservators will try to save even at the cost of large financial investments.

APPLICATIONS AND GUIDELINES FOR THE CONSERVATION OF THE CHURCH OF THE HOLY SPIRIT IN STARGARD

Every building, especially former, requires constant care and continuing the care and conservation status of all of its parts. Depending on the result of the analysis of valuing, final conclusions and conservation guidelines can be grouped into three sessions of demands:

- The general concept of conservation.
- The guidelines for the functional planning, including stating the following:
  - elements of the system to the absolute completeness
  - elements of the system, which allows for a minimum interference
  - elements which can be converted in part or in whole.
- Guidelines for the rest of the monument (eg, environment, interior design and fine arts, details, materials, colors, etc.):
  - elements of the system to the absolute completeness,
  - elements of the system to supplement or restore,
  - elements which can be converted in part or in whole.

Most urgent postulates for the restoration of the church of the Holy Spirit in the Stargard, from the point of view of the Regional Office for the Protection of Monuments, inscribed the "white card historical records"[3]²⁹ is repair the roof of the tower and repair the surface of the plaster on the walls. In addition, we find a note: " From church should not be deleted any design elements from the late nineteenth and early twentieth century. "General concept of conservation, adopted by the author, work involves the least interference in the form of monuments and utility. Scope of renovation of the church described in the care of the state of the object should include:

- The renovation of a stone plinth.
- Insulating the horizontal. It is inadvisable to perform vertical isolation (the meaning modern solutions), but rather to demonstrate the greatest efforts in the restoration of the original solutions.
- The removal of patches and secondary cement welds of the face of the wall of the church and the missing welds - plaster similar to the original.
- The removal of the wall cracks and loose bricks.
- Reconstruction of brick finishes and decorative moldings.
- The removal of degraded plaster and replace it with plaster refinish (as requested WZK).
- Drainage of rain water drain with the removal of all horizontal broken cement and concrete bands.
- Impregnation and maintenance of all structural roof rafter and ceiling of the church.
- Replacing the roof (as requested WZK).
- Replacing planking the gutter and chapels near the tower.
- Modernization of the lightning protection system.
- Repair ceramic coating on the tower (as requested WZK).

²⁹ [3] *Cadastral monument card*, Monuments Documentation Center in Warsaw, Szczecin PP.PKZ, developed by the K. Kalita Skwirzyńska, Szczecin 1984

All the above activities require the implementation of conservation construction project, approved by the Regional Office for the Protection of Monuments and the decision on the construction of the original building.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Ekspertyza stanu technicznego wieży kościoła pw. Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim* wykonana przez mgr inż. M.M. Kudybę mgr inż. M. Sypka, firmę „Fornesis”, z siedzibą w Stargardzie Szczecińskim, ul. Piłsudskiego 52B, Stargard Szczeciński, czerwiec 2009
- [2] Frodl W.: *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*, [w tłum.] M. Arszyńskiego, Warszawa 1966.
- [3] *Karta ewidencyjna zabytku*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, PP.PKZ O. Szczecin, opracowana przez K. Kalitę Skwirzyńską, Szczecin 1984.
- [4] Rymaszewski B.: *Klucze Ochrony Zabytków w Polsce*, Warszawa 1992
- [5] Rymaszewski B.: *Polska Ochrona Zabytków*, Warszawa 2005.
- [6] *Szczegółowa inwentaryzacja architektoniczna wieży kościoła i uproszczona inwentaryzacja korpusu kościoła rzymskokatolickiego pw. Świętego Ducha w Stargardzie Szczecińskim przy Placu Świętego Ducha 2* wykonana przez „Art-Dom” Studio Galeria dr inż. arch. Haliny Rutyny PHU z siedzibą w Szczecinie, ul. Herbowa 16/2, Szczecin, kwiecień 2009
- [7] Tajchman J.: *Czynniki warunkujące i kształtujące ochronę i konserwację zabytków architektury*, [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszyński Septuagenario dedicata*, (red.): M. Woźniak., Toruń 1999, s. 363.
- [8] Tajchman J.: *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, maszynopis, Toruń 2009, tab. III, s. 17.

BIBLIOGRAPHY

- [1] *Expertise of the technical condition of the tower church. Holy Spirit in Stargard* by mgr ing. M.M. Kudyba and mgr ing. M. Sypek, the company "Fornesis", located in Stargard, Piłsudskiego 52B St., Stargard Szczeciński, June 2009
- [2] W. Frodl: *Concepts and criteria of evaluation monuments* [in translation] M. Arszyński, Warsaw 1966.
- [3] *Cadastral monument card*, Monuments Documentation Center in Warsaw, Szczecin PP.PKZ, developed by the K. Kalita Skwirzyńska, Szczecin 1984
- [4] B. Rymaszewski: *Keys Protection of Monuments in Poland*, Warsaw 1992
- [5] B. Rymaszewski: *Polish Protection Monuments*, Warsaw 2005
- [6] *A detailed inventory of the church tower architecture and simplified inventory of the Roman Catholic church corps. Holy Spirit in Stargard Holy Spirit Square 2* by "Art-House" Studio Gallery, dr ing. arch. Halina Rutyna PHU located in Szczecin, Herbowa 16/2 St., Szczecin, April 2009
- [7] J. Tajchman: *Factors determining and providing for the protection and conservation of monuments architecture*, [at:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszyński, Septuagenario dedicata*, editor: M. Woźniak, Torun 1999, p. 363
- [8] J. Tajchman: *Method of conservation and restoration of architectural heritage of historic buildings*, typescript, Torun 2009, chart III, p. 17

O AUTORZE

Autorka prowadzi działalność dydaktyczną na Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie w Zakładzie Teorii Historii Architektury i Konserwacji Zabytków. W swojej pracy naukowej zajmuje się problematyką historycznej i współczesnej architektury sakralnej. Od lat prowadzi praktykę projektową we własnym studio architektury, w tym także w zakresie rewaloryzacji obiektów zabytkowych. Kontakt: rutyna@zut.edu.pl.

AUTHOR'S NOTE

Author of this article has presently leads educational activity an West Pomeranion University of Technology in Szczecin at the Department of the Theory of the History of Architecture and Conservation of Historical Monuments. She has devoted doctoral thesis to the problems history and contemporary church architecture. The author has for many years been practicing design at her own studio of architecture, also with respect to revitalization of monuments. Contact: rutyna@zut.edu.pl